

ЗБАЛАНСОВАНЕ РЕСУРСОКОРИСТУВАННЯ

УДК 528.4:332.3+ 911.9:502

Приходько М. М.
*Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу*

ПРОЕКТ ЗЕМЛЕУСТРОЮ – ОСНОВА РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І УПРАВЛІННЯ НАВКОЛИШНІМ СЕРЕДОВИЩЕМ

У статті проаналізовано принципи і підходи щодо раціоналізації природокористування і управління навколишнім середовищем. Обґрунтована необхідність розроблення заходів щодо раціонального використання природних ресурсів і управління навколишнім середовищем у Генеральних проектах землеустрою територій (сільських рад, річкового басейну). Складовими частинами Генерального проекту землеустрою є проекти землеустрою земель різного цільового призначення (сільськогосподарського, лісогосподарського, природоохоронного та ін.).

Ключові слова: природокористування, навколишнє середовище, управління, проект землеустрою, геосистема.

В статье проанализированы принципы и подходы к рационализации природопользования и управления окружающей средой. Обоснована необходимость разработки мероприятий по рациональному использованию природных ресурсов и управлению окружающей средой в Генеральных проектах землеустройства территории (сельских советов, речного бассейна). Составляющими частями Генерального проекта землеустройства являются проекты землеустройства земель различного целевого назначения (сельскохозяйственного, лесохозяйственного, природоохранного и др.).

Ключевые слова: природопользование, окружающая среда, управление, проект землеустройства, геосистема.

The article analyzes the principles and approaches to rationalization of nature and environmental management. The necessity of developing measures for rational use of natural resources and environmental management at General project land area (village councils, river basin). The components of the project is land lands of different projects purpose (agricultural, forestry, environmental protection and so on.).

Key words: environmental management, environmental management, land management projects, geosystem.

Актуальність проблеми. Проблема раціонального природокористування і управління навколишнім середовищем стає дедалі актуальнішою у зв'язку із зростанням антропогенного навантаження. Сучасний стан природних ресурсів і навколишнього середовища змушує змінювати точку зору щодо подальшого економічного розвитку і технічного прогресу й оцінювати їх з урахуванням екологічних пріоритетів, наявності екологічних ризиків та стану екологічної безпеки. Забруднюються повітря, води і ґрунти, збіднюється ландшафтне і біотичне різноманіття, що негативно впливає на живі організми і людей.

Для усунення цієї небезпеки необхідно перебудувати природокористування на нових засадах, які ґрунтуються на досягненні компромісу між економічними і соціальними потребами та можливостями біосфери задовільняти їх без загрози для безпечного функціонування геосистем. Необхідний перехід від тактики споживання до тактики розвитку і раціоналізації. Раціоналізуватися повинні використання ресурсів і управління навколишнім середовищем.

Працівники органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, керівники підприємств, установ і організацій різних форм власності, населення повинні володіти знаннями щодо еколого-економічних і правових механізмів природокористування, знати підходи, принципи і методи управління природними ресурсами, їх використання, відтворення, збереження і охорони.

Аналіз останніх публікацій. Проблеми раціоналізації природокористування і управління навколишнім середовищем відображені у працях О. М. Адаменка, М. А. Голубця, В. А. Барановського, І. П. Ковальчука, В. В. Медведєва, Т. Миллера, В. М. Петліна, Е. А. Позаченюк, Р. С. Трускавецького, О. І. Фурдичка та ін.

Вченими [1, 2, 4, 5, 7-12, 15, 16] виявлені та оцінені процеси глибокої перебудови структури і функціонування територіальних геосистем, втрати їх стійкості і продуктивності, виникнення і розвитку екологічних ризиків, руйнування механізмів адаптації геосистем до антропогенних навантажень внаслідок нераціонального природокористування і відсутності системи управління навколишнім середовищем. Однак, теоретичні і практичні аспекти цієї проблеми загалом залишаються недостатньо розробленими, а у зв'язку з цим – актуальними. Потрібні методологія і методи планування просторово-часової організації навколишнього середовища, яке сформоване різними геосистемами (лісовими, лучними, польовими, водними, селитебними) і управління цим середовищем для забезпечення раціонального природокористування і сталого розвитку території.

Виклад основного матеріалу. Зростання обсягів використання природних ресурсів та їх вичерпання, деградація навколишнього середовища обумовлюють необхідність розроблення і реалізації стратегії і тактики раціонального природокористування та управління навколишнім середовищем. Україна серед Європейських держав має найвищий інтегральний показник антропогенних навантажень на навколишнє середовище. На значній території стан навколишнього середовища характеризується як несприятливий для здоров'я людини. Природокористування є нераціональним й екологічно незрівноваженим. Природні ресурси продовжують використовуватися швидше, ніж вони можуть відновлюватися. У зв'язку з цим виникає необхідність розв'язання завдань екологічної безпеки та переведення економіки на модель сталого розвитку, основні завдання і принципи якого – економічний ріст, соціальний розвиток, збереження / відновлення природного середовища – ухвалені в Ріо-де-Жанейро (1992), Йоганнесбурзі (2002) та V-ій Всеєвропейській конференції міністрів охорони навколишнього середовища (Київ, 2003).

Природні умови і ресурси того чи іншого регіону визначають певний тип виробничо-господарської діяльності, яким зумовлюється сукупність проблем, пов'язаних із використанням і відтворенням природно-ресурсного потенціалу та станом навколишнього середовища. Виснаження природних ресурсів, погіршення якості навколишнього середовища створюють пряму загрозу здоров'ю і життєдіяльності населення. Використання і відтворення природних ресурсів, формування і прояв екологічних ризиків на регіональному рівні та на різних структурних рівнях організації навколишнього середовища мають свої особливості і потребують відповідних наукових основ раціоналізації природокористування. Екологічні проблеми, які виникають внаслідок нераціонального природокористування, мають загальнодержавний характер, але вирішуватися вони повинні на регіональному та місцевому рівнях. При цьому успіх залежить від того, наскільки дієвими та ефективними є регіональна політика природокористування, система управління навколишнім середовищем та механізми їх практичної реалізації.

В результаті природокористування сформувалось навколишнє середовище – динамічна відкрита система, яка включає асоційовані людиною природні компоненти (атмосферне повітря, води, ґрунти, рельєф, клімат, біота) та сукупність об'єктів, процесів і явищ, які виникли внаслідок різних видів господарської діяльності людини [14]. Природокористування розглядаємо як антропогенний процес, що складається з послідовних дій людини, спрямованих на використання природних ресурсів для забезпечення своєї життєдіяльності. При цьому природні ресурси – це природні об'єкти і явища, які використовуються людиною для прямого і непрямого споживання, сприяють створенню

матеріальних благ [14, с. 456]. Джерелом природних ресурсів є земля – поверхня суші, яка узагальнює всі властивості біосфери над чи під землею поверхнею, охоплюючи клімат, ґрунти, води, рослинний і тваринний світ, людські поселення та результати людської діяльності [13].

Виходячи з наведених визначень, раціоналізацію природокористування і управління навколишнім середовищем слід розглядати як управління землями різного цільового призначення, які визначені статтею 9 Земельного кодексу України. Управління землями здійснюється шляхом проведення землеустрою – 1) сукупність взаємопов'язаних соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин і таку організацію території та використання земель суб'єктів господарювання, які забезпечують раціональне природокористування; 2) процес, спрямований на організацію найбільш раціонального і ефективного використання земель, формування стійких територіальних комплексів, оптимізацію в цих комплексах співвідношення різних категорій земель, конструювання екологічно безпечних геосистем.

Необхідність забезпечення раціонального природокористування і впровадження системи управління навколишнім середовищем є визначальною ознакою сучасного етапу розвитку суспільства [3, 13]. Раціональне природокористування – це діяльність, яка покликана забезпечити економну експлуатацію природних ресурсів та найбільш ефективний режим їх відтворення з урахуванням перспективних інтересів держави і збереження здоров'я людей [14, с. 405].

Система управління навколишнім середовищем (СУНС) – це 1) частина загальної системи управління, яка включає діяльність з планування, методи процеси і ресурси формування системи заходів, які забезпечують функціонування галузей виробництва (аграрного, лісового, водного, промислового, туристично-рекреаційного та ін.) з дотриманням природоохоронних вимог, а також екологічну безпеку геосистем, які формують навколишнє середовище; 2) врегульований вимогами еколого-правових норм природокористування вид діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування (територіальних громад), який спрямований на забезпечення раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів та екологічно безпечного стану навколишнього середовища. СУНС базується на таких принципах: 1) екологічна політика; 2) планування; 3) впровадження; 4) оцінювання і контроль; 5) аналіз і удосконалення [3]. Ці принципи необхідно відобразити у проектах землеустрою території землекористувачів.

Система управління навколишнім середовищем складається з таких блоків:

– екологічний аудит, метою і завданням якого є оцінювання кількості, обсягів використання і стану наявних природних ресурсів (кадастр ресурсів); характеристика екологічних ризиків (забруднення, ерозія, паводки та ін.) і причин їх виникнення; оцінка відповідності стану компонентів навколишнього середовища екологічним нормативам; обґрунтування заходів щодо мінімізації їх негативного впливу на навколишнє середовище;

– екологічне планування, спрямоване на обґрунтування оптимальної структури (співвідношення) земель різного цільового призначення та допустимих обсягів використання природних ресурсів;

- оцінка впливів на навколишнє середовище, яка проводиться з метою оцінювання наслідків впливів будь-яких видів господарської діяльності (природокористування) на компоненти навколишнього середовища згідно ДБН А 2.2.1. – 2003;

- екологічний моніторинг, завданням якого є контроль за реакцією геосистем на реалізовані заходи та станом навколишнього середовища.

Концепція сталого розвитку базується на коадаптивній парадигмі природокористування. Визначальним принципом цієї парадигми є принцип сумісності, згідно з яким у цілісній системі «природа – суспільство» людина та її господарська діяльність є структурною частиною (підсистемою) цієї системи, яка повинна виконувати функцію, спрямовану на забезпечення стійкого екологічно безпечного функціонування всієї системи [7, 9-12].

Господарська підсистема повинна бути сумісною з природною, що досягається такою

організацією відповідної території (басейну, сільської / селищної ради), за якої забезпечується:

- паритетність навколишнього середовища, економіки і соціуму в їх взаємозв'язку;
- раціональне (збалансоване) використання земель різного цільового призначення і властивих їм природних ресурсів;
- відновлення ресурсів з урахуванням перспектив розвитку галузей господарської діяльності;
- формування сприятливого (безпечного) для життя навколишнього середовища;
- збереження / відновлення середовищевідтворювальної здатності і стійкості територіальних комплексів (геосистем), яке ґрунтується на відновленні механізмів біотичної регуляції навколишнього середовища.

Відсутність механізму взаємопов'язаного регулювання дій у сфері раціонального природокористування і управління навколишнім середовищем зумовлює необхідність розроблення нормативних (регулятивних) документів. Таким документом повинен бути проект землеустрою території, в якому обґрунтовані управлінські рішення (заходи) щодо раціонального природокористування і управління навколишнім середовищем. Проект землеустрою – це 1) сукупність нормативно-правових, економічних і технічних документів (текстові та графічні матеріали), в яких обґрунтовано: розподіл земель за цільовим призначенням та формами власності (державної, комунальної приватної), заходи з їх використання та охорони, а також обмеження щодо використання; 2) план, який передбачає контури і характер виробничих структур (підприємств), розміщення і розмір полів, лісів, пасовищ, промислових підприємств, місць для будівництва.

Законом України «Про землеустрій» розроблення проектів землеустрою передбачено тільки для земель сільськогосподарського призначення. У зв'язку з цим необхідна нова парадигма організації землекористування в основі якої лежать: раціональна, науково обґрунтована диференціація земель за цільовим призначенням; екологічна безпека території; застосування природоохоронних технологій; соціально-економічний розвиток території. Ця парадигма передбачає системний підхід до виділення категорій земель і пов'язаних з ними видів природокористування (аграрне, лісгосподарське, водогосподарське, промислове, рекреаційно-туристичне та ін.), зон розселення, розміщення об'єктів виробничої та соціальної інфраструктур. Це вимагає кардинальної зміни методології, методики і технології розроблення проектів землеустрою. Проекти землеустрою повинні розроблятися для усіх категорій земель, які є складовими частинами Генерального проекту землеустрою території (сільської ради, річкового басейну).

Землі сільськогосподарського призначення, від яких залежить продовольча безпека країни, внаслідок недотримання екологічних вимог щодо їх використання втрачають свій екологічний потенціал через зниження родючості ґрунтів, погіршення корисних властивостей та функцій. Причиною цього є той факт, що більшість сільськогосподарських підприємств (агроформувань) здійснюють свою діяльність без проектів землеустрою. В Україні із 18 433 с/г підприємств лише 358 господарств (1,9 %) мають проекти землеустрою. Використання земельних ділянок і розміщення на них сільськогосподарських культур здійснюється за кон'юнктурою ринку (виросшуються найбільш прибуткові культури – пшениця, соняшник, ріпак, кукурудза) за відсутності заходів, які б забезпечували охорону та підвищення родючості ґрунтів (сівозміни, система удобрення, обробіток ґрунту, протиерозійні заходи).

Виникає необхідність обґрунтувати створення в агроландшафтах структурних елементів, які забезпечують функціонування механізмів саморегуляції, що певною мірою зменшують або усувають негативні наслідки сільськогосподарської діяльності. Стійкість і продуктивність агрогеосистем (агроландшафтів) є функцією різноманітності (складності) їх структурно-функціональної організації, зокрема наявності лісових масивів і куртин, лісосмуг (полезахисних, стокорегулюючих), водних об'єктів. Гетерогенність агрогеосистем забезпечується ландшафтно-адаптованим землевпорядкуванням [11, 12].

У проектах землеустрою земель сільськогосподарського призначення необхідно обґрунтувати:

- формування біоінженерних систем, завданням яких є створення на певній території системи меліоративних елементів (екологічної інфраструктури);
- оптимальне співвідношення польових, лучних і лісових геосистем;
- запровадження технологій «точного» і «органічного» землеробства, сутність яких полягає в управлінні родючістю ґрунтів у відповідності до стану ґрунтового покриву (його структури, властивостей ґрунтів, їх неоднорідності за вмістом поживних речовин) на земельній ділянці що підлягає упорядкуванню [6].

Висновки. Природокористування в Україні було і залишається нераціональним, що проявляється в денатуралізації і деградації природного середовища, вичерпанні природних ресурсів, зниженні екологічного потенціалу і продуктивності геосистем (аграрних, лісових, лучних, водних), забрудненні атмосферного повітря, ґрунтів і вод, збідненні біотичного та ландшафтного різноманіття, виникнення екологічних ризиків (ерозія, зсуви, паводки), погіршенні умов існування живих організмів і людини.

Негативні антропогенні зміни природного середовища, дисгармонія між темпами використання природно-ресурсного потенціалу та його відтворенням є об'єктивною передумовою необхідності переходу до раціонального природокористування і впровадження системи управління навколишнім середовищем для забезпечення узгодженого розвитку природної та господарської підсистем в рамках цілісної системи «природа – суспільство». Тільки за умови гармонізації взаємодії між цими підсистемами у просторовому і часовому аспектах можлива реалізація принципів сталого розвитку та екологічної безпеки територій.

Заходи щодо раціоналізації природокористування та управління навколишнім середовищем обґрунтовуються у проектах землеустрою для підприємств усіх галузей народного господарства, які є складовими частинами Генерального проекту землеустрою території (сільської / селищної ради, територіальної громади, річкового басейну).

Організація території здійснюється за ландшафтно-адаптивним принципом, який передбачає диференціацію території на земельні ділянки різного цільового призначення, які адаптовані (узгоджені) із структурною будовою ландшафтів з урахуванням рельєфу, літологічних, гідрологічних, ґрунтових, біотичних та інших характеристик (ландшафтний землеустрій).

Література

1. Адаменко О.М. Екологічний аудит територій / О.М. Адаменко, Л.В. Міщенко. – Івано-Франківськ: Факел, 2000. – 341 с.
2. Голубець М.А. Середовищезнавство / М.А. Голубець. – Львів: Манускрипт, 2010. – 176 с.
3. ДСТУ ISO 14001-97. Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанов щодо їх застосування. – К.: Держстандарт, 1997.
4. Екологічна безпека територій: колективна монографія / О.М. Адаменко, Я.О. Адаменко, Л.М. Архипова та ін. – Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2014. – 444 с.
5. Ковальчук І.П. Басейновий принцип управління природокористуванням та засади його реалізації (на прикладі басейну Західного Бугу) / І.П. Ковальчук // Конструктивна географія і картографія: стан, проблеми, перспективи. Матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 15-річчю кафедри конструктивної географії і картографії Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 14-16 травня 2015). – Львів, 2015. – С. 6-12.
6. Медведев В.В. Неоднородность почв и точное земледелие. Часть I. Введение в проблему. – Харьков, 2007. – 296 с.
7. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде: В 3 т. / Т. Миллер; Под ред. Г.А. Ягодина; Пер. с англ. Б.А. Алексеева и др. – М.: Издат. группа «Прогресс», «Пангея», 1993. – Т. 1. – 256 с.

8. Петлін В. Проблеми аналізу середовища та екологічного стану ландшафтних систем / В. Петлін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія . – Тернопіль: СМП «Тайп», 2014. – № 2 (вип. 37). – С. 126-132
9. Позаченюк Е.А. Коадаптивная парадигма природопользования / Е.А. Позаченюк // Ученые записки Таврийского национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – № 1. – Т. 18 (57). – С. 199-204.
10. Приходько М.М. Збалансоване ресурсокористування (теоретичний аспект) / М.М. Приходько, М.М. Приходько (старший), Н.Ф. Приходько, Л.С. Косило // Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2012. – № 2 (6). – С. 92-96.
11. Приходько М. М. Екологічна безпека природних і антропогенно модифікованих геосистем : монографія / М. М. Приходько. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2013. – 201 с.
12. Приходько М. М. Конструктивно-географічні принципи сталого землекористування та розроблення проектів землеустрою / М. М. Приходько // Конструктивна географія і картографія: стан, проблеми, перспективи. Матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 15-річчю кафедри конструктивної географії і картографії Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 14-16 травня 2015). – Львів, 2015. – С. 121-124.
13. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы Конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева: Центр «За наше будущее», 1993.
14. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
15. Стратегія збалансованого землекористування на Прикарпатті: колект. монографія / [Р.С. Трускавецький, О.Г. Вишиванюк, В.І. Федорак, М.В. Лопатинський та ін.] за ред. Р.С. Трускавецького, В.І. Федорака. – Чернівці: Друк. Арт., 2013. – 240 с.
16. Фурдичко О.І. Агроекологія: монографія / О.І. Фурдичко. – К.: Аграрна наука, 2014. – 400 с.

Поступила в редакцію 25 травня 2015 р.